

HET DODEN VAN DIEREN IN NEDERLAND, 1860-1940

Een onbehaaglijk onderdeel van de mens-dierrelatie

326

THE KILLING OF ANIMALS IN THE NETHERLANDS, 1860-1940

A inconvenient part of the human-animal relationship

This article explores the rise of the animal protection movement and its propaganda to improve the humane killing of animals in the Netherlands. From 1880 onwards, veterinarians became advisors of animal protection societies because they were considered objective judges with scientific knowledge of animal physiology. Between 1880 and 1922 cruelty to animals decreased significantly by the development and introduction of asphyxiation cages for pets and stunning equipment for slaughter animals. Although criticized, ritual slaughter remained legal. The debate on killing methods for animals with the tensions between scientific knowledge and emotions has been with us for one and a half centuries and continues today.

Wij houden van dieren, ze zijn belangrijk voor ons, ze doen ertoe, en bijna iedereen heeft er een uitgesproken mening over. Binnen de natuurwetenschappen wordt al lang onderzoek verricht naar dieren, bijvoorbeeld naar ethologie, ziekten, cognitie, communicatie en emoties. Pas in de laatste decennia vormen dieren een serieus thema binnen de geschiedbeoefening. Als eerste kende William McNeill dieren *agency* toe vanwege hun rol in de wereldgeschiedenis.¹ De incorporatie van dieren als volwaardige actoren in de geschiedenis, ook wel als de *animal turn* aangeduid, werd gestimuleerd door het feit dat milieu en dierenwelzijn belangrijke politieke thema's zijn geworden. De vraagstelling bij historisch onderzoek naar mens-dierrelaties is doorgaans in hoeverre een bepaald dierbeeld representatief is voor een bepaalde groep, gemeenschap of samenleving, en wat dat de historicus vertelt over de maatschappelijke context. Op deze

1 W.H. McNeill, *Plagues and peoples* (New York: Anchor, 1976).

benadering werd ook wel kritiek geuit: het zou niet alleen moeten gaan over cultureel gerepresenteerde dieren. Naast geconstrueerde dierbeelden zou door integratie met natuurwetenschappelijk onderzoek de context van daadwerkelijke dieren van vlees en bloed niet uit het oog moeten worden verloren.²

Het vakgebied *human-animal studies* – anthrozoölogie in het Nederlands – is een snelgroeiend onderzoeksveld dat intussen een eigen plaats heeft veroverd binnen de sociale wetenschappen en de humaniora. Centraal staan de complexe en multidimensionale mens-dierrelaties. Dieren spelen hierbij niet alleen een rol als biologische wezens of als economische bron, maar ook als sociale constructies waarbij diverse categorieën worden gehanteerd. Verschillende dichotomieën van dieren als productie- of gezelschapsdier, natuur of cultuur, goed of kwaad, rein of onrein, eetbaar of niet-eetbaar zijn daar voorbeelden van.³ Filosofische en juridische aspecten van de mens-dierrelatie worden onderzocht in het vakgebied dat wordt aangeduid met *critical animal studies*. Typerend is de sterk normatieve juridische en ethische focus met een kritische houding tegenover jacht, proefdierkunde, rituele slacht en veehouderij.⁴ Regelmatig valt in deze publicaties te lezen dat dieren onnoemelijk veel leed wordt aangedaan in dierenonvriendelijke omstandigheden.⁵ Vanuit wetenschapshistorisch oogpunt valt hierop het nodige af te dingen. Een ethisch begrip als ‘intrinsieke waarde’ is absoluut; dat is er of het ontbreekt. Dat is dus lastig om in de praktijk te vertalen in welzijn, wat een relatieve waarde is. Veel ethologen en dierenartsen staan genuanceerder tegenover kwalificaties en generalisaties als ‘ernstig dierenleed’. Zij richten hun wetenschappelijk onderzoek op indicatoren voor het meten van dierenwelzijn op basis van diergedrag, fysiologie en het vaststellen van de mate van cognitieve vermogens van

-
- 2 C.A. Davids, ‘Dieren en geschiedenis. Benaderingen, bronnen, problemen’, *Groniek* 126 (1994): 8-19; Rosa Deen, ‘Van “dierbeeld” naar dieren van vlees en bloed. Een perspectiefverandering betreffende dieren binnen de geschiedschrijving’, *Groniek* 206/7 (2015): 7-20; Leen van Molle, ‘Een geschiedenis van mensen en (andere) dieren’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 125, nr. 4 (2012): 464-75; Harriet Ritvo, ‘History and animal studies’, *Society & Animals* 10 (2002): 404-5.
 - 3 Harold Herzog, ‘Darwinism and the study of human-animal interactions’, *Society & Animals* 10 (2002): 361-67; Frédéric Leroy en Istvan Praet, ‘Animal killing and post-domestic meat production’, *Journal of Agriculture and Environmental Ethics* 30 (2017): 67-86; Margo DeMello, *Animals and society. An introduction to human-animal studies* (New York: Columbia University Press, 2012), 3-31.
 - 4 Paul Cliteur, *Darwin, dier en recht* (Amsterdam: Boon, 2001); Peter Singer, *Animal liberation. A new ethics for our treatment of animals* (New York: Random House, 1975); Dirk Jan Verdonk, ‘Het dier is dood, leve de dieren. Het dierenrechtendebat vanaf de jaren 1970’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 125 (2012): 553-66.
 - 5 Zie bijv. Floris van den Berg, ‘De prioriteit van morele toetsing. Over onverdoofd slachten jongensbesnijdenis en intensieve veehouderij’, in *Bij de beesten af! Over dierenrecht en onrecht*, red. Bastiaan Rijpkema en Machteld Zee (Amsterdam: Bert Bakker 2013), 46; Francesco Buscemi, ‘From killing cows to culturing meat’, *British Food Journal* 116 (2014): 953.

de verschillende dieren, zodat op basis daarvan welzijn in concrete normen voor huisvesting, fokken, vervoeren en doden van dieren wettelijk kan worden geregeld.

328

In veel studies naar de mens-dierrelaties vormen antropocentrisme en antropomorfisme twee kernbegrippen. Wordt de mens-dierrelatie benaderd vanuit een antropocentrische benadering waarbij de mens centraal staat in de samenleving en de omgeving in dienst staat van de mens? Of worden, mede onder invloed van het Darwinisme, menselijke eigenschappen zoals empathie en bewustzijn aan dieren toegedicht?⁶ Keith Thomas beschreef dat ondanks de onverschillige houding tegenover wreedheid die dieren werd aangedaan in het vroegmoderne Engeland, het antropocentrisch perspectief begon af te nemen. Door het houden van paarden en honden werd een emotionele band met die dieren ontwikkeld. Naast deze affectie – zoals wij die tegenwoordig kennen met onze gezelschapsdieren – trad tegelijkertijd een verzakelijking op tegenover productiedieren die als gevolg van urbanisatie uit het straatbeeld verdwenen.⁷ Deze paradox leidde tot de ambivalente houding van de moderne mens tegenover dieren, waarbij exploitatie en affectie alledaags naast elkaar voorkomen. Enerzijds is er een toegenomen gevoeligheid bij de stedeling voor het dier en wordt het dier ‘vermenselijkt’ (antropomorfisme) en anderzijds is er juist sprake van een sterke verzakelijking (het dier als ding of product) op het platteland.

Deze tweespalt heeft geleid tot vaak emotionele discussies over de complexe en tegenstrijdige belangen van mens en dier.⁸ Een fundamenteel aspect van de mens-dierrelatie betreft het doden van dieren. Ook in het verleden riep dat controversiële gevoelens en reacties op. Vanaf de domesticatie was de sociale houding ten opzichte van dieren doden gebaseerd op zowel heerschappij als op een zekere mate van eerbied. In de moderne tijd trad een verandering op in deze houding en begon de tweedeling tussen mens en dier langzaam te vervagen.⁹ Dat maakte het doden van dieren nog ongemakkelijker. James Serpell leverde een belangrijke bijdrage aan het discours over de moreel gezien inconsistente houding van de mens tegenover het doden van dieren. Die ambivalente houding zou wor-

6 Deen, ‘Van dierbeeld naar dieren’, 10-11; Herzog, ‘Darwinism’, 363-64.

7 Keith Thomas, *Man and the natural world. Changing attitudes in England, 1500-1800* (Londen: Penguin, 1984), 144-48. Erica Fudge bekritiseert de door Thomas veronderstelde onverschilligheid tegenover dierenleed en dat dieren in de vroegmoderne periode buiten elk moreel referentiepunt zouden staan. De ethische context van mens-dierrelaties en het doden van dieren in het bijzonder, was volgens haar meer complex dan de eenduidige weergave door Thomas. Erica Fudge, ‘Two ethics. Killing animals in the past and present’, in *Killing animals*, red. The Animals Study Group (Urbana: University of Illinois Press, 2006), 99-100.

8 Amanda Kluvel, *Mensendier: verbonden sinds de zesde dag. Cultuurgeschiedenis van een wonderlijke relatie* (Amsterdam: De Arbeiderspers, 2009), 50-76.

9 Leroy en Praet, ‘Animal killing’, 82-83.

den bepaald door de bijzondere evolutionaire eigenschap van de mens, namelijk de capaciteit om zich in anderen in te leven. Deze neiging tot antropomorfisme zou de basis zijn van onze compassie met dieren en leiden tot schuldgevoel wanneer we dieren doden.¹⁰

Tegenwoordig worden in Nederland jaarlijks miljoenen dieren door mensen gedood. Dat betreft onder meer landbouwhuisdieren en (kweek)vis voor consumptie, gezelschapsdieren die om uiteenlopende redenen worden geëuthanaseerd, proefdieren die worden opgeofferd ten behoeve van onderwijs en onderzoek, in het wild levende dieren door de jacht of vanwege natuurbeheer, alsmede ratten en muizen die als 'plagddieren' worden verdelgd. Het toegenomen antropomorfisme druist vaak in tegen het doden van verschillende diersoorten en de morele rechtvaardiging hiervoor ondervindt steeds meer kritiek van verschillende groepen in de moderne samenleving.¹¹ De sensitiviteit ten opzichte van vleesconsumptie is de laatste decennia toegenomen vanwege de mogelijk negatieve effecten op gezondheid, milieuaspecten en dierenwelzijn. Als oplossing voor het vermijden van dieren doden wordt de mogelijkheid voor de productie van kweekvlees onderzocht.¹² Zo ver is het nog lang niet en de vraag is of de behoefte aan vlees afkomstig van gehouden dieren daardoor zal dalen.

De wijze waarop bepaalde dieren tegenwoordig mogen worden gedood en door welke personen, is in Nederland sinds 2014 geregeld in het 'Besluit houders van dieren'. Kern van dat besluit is dat bij het doden 'de dieren elke vermijdbare vorm van pijn, spanning of lijden wordt bespaard' en dat het wordt uitgevoerd door 'personen die aantoonbaar de nodige kennis en vaardigheden bezitten om de taken humaan en doeltreffend uit te voeren'.¹³ In de jaren 1860, toen de dierenbeschermingsbeweging in Nederland opkwam, heersten er totaal andere opvattingen over het doden van de verschillende soorten dieren. De mens stond bovenaan de schepping en gebruikte dieren voor allerlei doeleinden. Dat hield onder meer in dat miljoenen dieren werden gedood voor consumptie en dat honderdduizenden paarden op het slagveld de dood vonden. Van consideratie voor dieren of antropomorfisme was nauwelijks sprake: dieren waren vooral nutsdieren met een instrumentele waarde.

In deze bijdrage wordt ingegaan op de vraag hoe en waarom opvattingen over het doden van dieren in de periode 1860-1940 zijn veranderd. Hoe verliep het dis-

¹⁰ James Serpell, *In the company of animals. A study of human-animal relationships* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), 177.

¹¹ B.M. Spruijt, 'Het doden van dieren. Enkele omtrekkende bewegingen', in *Het doden van dieren. Maatschappelijke en ethische aspecten*, red. P.A. Koolmees, J.M. Swabe en L.J.E. Rutgers (Wageningen: Wageningen Academic Publishers, 2003), 19-22.

¹² Francesco Buscemi, *From body fuel to universal poison. Cultural history of meat, 1900-the present* (Cham: Springer, 2018), 1-8.

¹³ §3 van het *Besluit houders van dieren* van 5 juni 2014.

cours over het doden van dieren en welke rol speelden dierenbeschermers en dierenartsen daarbij? Met welke techniek werden dieren gedood en in hoeverre werd daarbij rekening gehouden met hun welzijn? Welk biomedisch onderzoek werd verricht om meer inzicht in dierenwelzijn bij het doden te verkrijgen, in het bijzonder bij ritueel slachten? Bij dit onderzoek naar dodingsmethoden van dieren in het verleden is gebruik gemaakt van secundaire literatuur over mens-dier relaties, de geschiedenis van de diergeneeskunde en de dierenbescherming en reeksen tijdschriften over diergeneeskunde, slachten en slachthuizen en dierenbescherming vanaf de jaren 1860.

330

Vanaf omstreeks 1860 trad in Nederland een mentaliteitsverandering op ten aanzien van de omgang met dieren. Het was vooral de opkomende dierenbeschermingsbeweging die de publieke aandacht vestigde op allerlei vormen van dierenmishandeling. Als zodanig maakte de dierenbescherming onderdeel uit van het zogenaamde 'beschavingsoffensief' van goeie burgers dat erop gericht was de lagere bevolkingsgroepen op sociaal gebied te 'verheffen'. Vanuit de ideologie dat een betere behandeling van dieren de zedelijkheid zou bevorderen werd gepropageerd dat beschaafde burgers geen dieren behoorden te mishandelen. In de loop van de negentiende eeuw ging het beschavingsoffensief van de dierenbeschermers vruchten afwerpen.¹⁴ Zo werd in 1886 in de nationale wetgeving dierenmishandeling strafbaar gesteld. Hierbij werd ervan uitgegaan dat het slachtoffer niet het dier was, maar de mens, die van de mishandeling getuige was geweest en daardoor gekwetst werd in zijn zedelijke gevoelens.¹⁵ In die lijn past ook het verbod op het slachten in het openbaar, dat rond 1900 in diverse gemeenteverordeningen werd opgenomen.

De Duitse socioloog Norbert Elias verklaarde dit fenomeen vanuit zijn civilisatietheorie die verder werd uitgewerkt door Steve Mennell. De geürbaniseerde mens zou het aanzien van slachten als hinderlijk en pijnlijk ervaren. Daarom moest het slachten zoveel mogelijk aan het oog van de beschaafde stedeling worden onttrokken. De veranderde beschaafde manieren omvatten ook de relatie tussen de mens en zijn voedsel. Onderdeel daarvan is het loskoppelen van het beeld van levende dieren van dat van vlees. Toen het slachten in de negentiende eeuw uit het alledaagse straatbeeld verdween, werd het voor beschaafde burgers eenvoudiger om de dierlijke oorsprong van vlees te verdringen.¹⁶ In Nederland

14 C.A. Davids, 'Aristocraten en juristen, financiers en feministen. Het beschavingsoffensief van de dierenbeschermers in Nederland voor de Eerste Wereldoorlog', *Volkskundig Bulletin* 13 (1987): 173-74; Karel Davids, *Dieren en Nederlanders. Zeven eeuwen lief en leed* (Utrecht: Matrijs, 1989), 8, 133-34, 141, 175-76.

15 E.C. de Bordes, *Dieren in het geding, een juridisch-historische analyse van het verbod op dierenmishandeling* (Den Haag: Sdu, 2010), 42-43.

16 Norbert Elias, *Het civilisatieproces. Sociogenetische en psychologische onderzoeken*,

Afb. 1 Foto van Dirk Frederik van Esveld (1884-1912).
(Collectie Diergeneeskunde
van het Universiteitsmuseum
Utrecht, UMD 0285-114338)

werd het slachten door slagers in de stad in de periode 1883-1922 verboden, waardoor de aanblik van het doden van slachtvee verdween uit het zicht van de consument achter de muren van abattoirs buiten de stad. Noëlie Vialles definieert dit als de 'ontdierlijking van het vlees'.¹⁷ Het verdwijnen van hele en halve karkassen uit de slagerij in de jaren zeventig en het verpakken van vlees in de supermarkt op een manier waarop het nog zo min mogelijk op een dier lijkt, waren stappen in de voortgang van dit proces.

Welke rol speelden de dierenbeschermers bij de totstandkoming van deze maatregelen? In 1864 werd de 's-Gravenhaagsche Vereeniging tot Bescherming van Dieren opgericht. Dat voorbeeld werd in andere steden snel gevolgd. Vanaf 1869 werd *Androcles. Maandschrift aan de belangen der dieren gewijd* uitgebracht, een landelijk propagandabladdat een platform vormde voor diverse verenigingen. Tot een landelijke vereniging kwam het in 1877: de Nederlandse Vereniging tot Bescherming van Dieren (NVBD). Daarnaast bleef de Amsterdamsche Koninklijke Sophia-Vereeniging tot Bescherming van Dieren uit 1867 zelfstandig bestaan.

vert. Willem Kranendonk (Utrecht: Spectrum, 1982), 1:169-71; S. Mennell, *All manners of food. Eating and taste in England and France from the Middle Ages to the present* (Champaign: University of Illinois Press, 1985), 304-16.

17 Noëlie Vialles, *Animal to edible* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), 64.

Beide verenigingen streefden dezelfde doelen na: een verbod op het gebruik van trekhonden, de verbetering van het welzijn van paarden en werkhonden, een verbod op het couperen van staarten en oren bij honden en paarden, en betere slachtoorschriften en algemene wettelijke bepalingen.¹⁸ Rond 1900 werd de dierenbescherming uitgebreid met aparte bewegingen tegen vivisectie en voor promotie van het vegetarisme. Naast de bestaande dominante godsdiensten en politieke bewegingen maakten deze twee deel uit van een aantal tegenbewegingen die wel worden aangeduid als 'de kleine geloven'. Ook vanuit deze bewegingen klonk een pleidooi voor dierenwelzijn en tegen de gebruikelijke dodingmethoden.¹⁹

332

In tegenstelling tot artsen hebben dierenartsen wel een rol gespeeld bij de ontwikkeling van de dierenbescherming. Artsen waren vooral gekant tegen voorstellen van de dierenbeschermers voor een beperking van vivisectie. Dat dierenbeschermers zouden proberen dierenartsen bij hun activiteiten te betrekken, lijkt vanuit de doelstelling van het genezen van zieke dieren vanzelfsprekend. Toch gebeurde dat niet, want de NVBD maakte in 1879 een voorbehoud. 'Tot de hoofdplichten van de NVBD behoort: [...] bevordering van waarachtige veeartsenijkunde, in tegenstelling met die, welker hoofdzaak is wreede en daarom ongeoorloofde, bovendien meestal nuttelooze onderzoekingen en proefnemingen op levende dieren te bewerkstelligen'.²⁰ Deze voorwaarde stond toenadering tot de diergeneeskunde in de weg en andersom lieten de veeartsen zich vooralsnog niet binden door de dierenbescherming. In de eerste twintig jaar vanaf de uitgave van het *Tijdschrift voor Veeartsenijkunde en Veeteelt* in 1863 komt het woord dierenbescherming niet voor. Daarna worden dierenbeschermingsorganisaties meestal negatief vermeld, vanwege hun kritiek op de vivisectie aan de Rijksveeartsenijsschool. Vivisectie vormt al eeuwen een discussiepunt bij het gebruik van dieren. Experimenten op levende dieren en de inzet van proefdieren bij het onderwijs stuitte en stuitte veel mensen tegen de borst.²¹ Artsen, dierenartsen en farmacologen brachten daar tegenin dat de vooruitgang van de (dier)geneeskunde zonder de inzet van proefdieren niet mogelijk zou zijn geweest.²²

18 Jan Dobbe, Bernd Timmerman en Nienke Witte, *Dierenbescherming op de drempel van een nieuwe eeuw. 135 jaar Nederlandse Vereniging tot Bescherming van Dieren* (Den Haag: Nederlandse Vereniging tot Bescherming van Dieren, 1999), 12-15.

19 Frank Huisman en Henk te Velde, 'Op zoek naar nieuwe vormen in wetenschap en politiek. De medische kleine geloven', *De Negentiende Eeuw* 25, nr. 3 (2001): 129-30.

20 'Dierenbescherming een vrucht van beschaving', *Androcles* 11 (1879): 5.

21 Voor een overzicht van de geschiedenis van de proefdierkunde zie: Henrico N. Franco, 'Animal experiments in biomedical research: A historical perspective', *Animals* 3, nr. 3 (2013): 238-73; en N. Rupke, red., *Vivisection in historical perspective* (Londen: Croom Helm, 1987).

22 R.E. Braaksma, '“Men zal ons niet van overdreven sentimentaliteit kunnen beschuldigen”. Over de rol van de dierenarts bij de oprichting en ontwikkeling van de Nederlandse Dierenbescherming in de periode 1864-1964', *Argos* 49 (2013): 294-304.

Een van de eerste dierenartsen die actief betrokken raakte bij de dierenbeschermingsbeweging was Dirk Frederik van Esveld (1848-1912). Gedurende zijn carrière als docent aan de Rijksveeartsenijschool in Utrecht heeft deze dierenarts zich bijzonder ingespannen voor de 'sociale verheffing' van het veterinair beroep. Onder die noemer vielen volgens hem voor dierenartsen ook taken te vervullen op het gebied van de dierenbescherming. De meeste dierenartsen hadden niet veel op met de in hun ogen 'overgevoelige weekhartige dierenbeschermers'. Maar in de loop van de negentiende eeuw stelde men zich in veterinaire kringen meer en meer op het standpunt dat juist dierenartsen met hun specifieke kennis bij uitstek geschikt waren om activiteiten op dit terrein te ontplooiën. Door hun expertise en nuchtere blik konden zij deskundige adviezen geven en zo tegengewicht bieden aan de vaak overdreven voorstelling van dierenleed door dierenbeschermers.²³

Inderdaad werd geleidelijk aan het advies van dierenartsen door de dierenbeschermers steeds meer op prijs gesteld. Bij vraagstukken over dierenwelzijn of het opstellen van wetsontwerpen werden dierenartsen door de dierenbescherming steeds vaker ingeschakeld als deskundige scheidsrechters. Wetenschappelijk (veterinair) onderzoek ging een belangrijke rol spelen bij het lobbyen van de dierenbeschermers. In 1926 werd door het hoofdbestuur van de NVBD de 'Commissie A, ter verbetering van toestanden bij de exploitatie van vee en pluimgedierte' opgericht. Op initiatief van deze commissie werd een themanummer van *Dierenbescherming* – het blad dat in 1920 *Androcles* had vervangen – samengesteld, waaraan onder meer de dierenartsen W. van der Burg, F. van der Kaay, H.A. Pulles en H.M. Kroon meewerkten. Dit leidde ook tot kritiek uit veterinaire hoek:

De dierenbeschermers zijn langs theoretischen weg tot de conclusie gekomen, dat het gevoelsleven van de dieren gelijk is aan dat der menschen en verder in de omstandigheid, dat zij zelve het leven zien als van de luxe-zijde en de dieren in deze luxe willen laten deelen.²⁴

Aldus dierenarts J. Bruyel in een artikel waarin hij 'theoretische dierenbeschermers' waaronder Kroon die een wet over huisvesting van dieren nastreefden, veroordeelde.²⁵ Tot zover de huisvesting van dieren. Over de noodzaak om de bestaande methoden van het doden van dieren vanuit het oogpunt van dierenwelzijn te verbeteren, bestond vanaf ca. 1890 wel overeenstemming onder dierenartsen.²⁶

²³ P.A. Koolmees, 'Dirk Frederik van Esveld. De maatschappelijke betekenis van een veelzijdige veterinaire', in *Beroep op de wetenschap. Utrechtse geleerden tussen universiteit en samenleving, 1850-1940*, red. L.J. Dorsman (Utrecht: Matij, 1999), 128-29.

²⁴ J. Bruyel, 'Dierenmishandeling en dierenbescherming', *Tijdschrift voor Diergeneeskunde* 55 (1928): 405.

²⁵ Braaksma, 'Overdreven sentimentaliteit', 297; Bruyel, 'Dierenmishandeling en dierenbescherming', 404-6.

²⁶ P.A. Koolmees, *Symbolen van openbare hygiëne. Gemeentelijke slachthuizen in Nederland, 1795-1940* (Rotterdam: Erasmus Publishing, 1997), 229-39.

Het diervriendelijk doden van honden en katten was één van de doelen die de dierenbescherming nastreefde. Vanuit huidig oogpunt werd erg wreed met honden en katten omgegaan. Zwerfhonden werden uit angst voor besmetting met hondsdolheid regelmatig doodgeslagen door hondenslayers (hondenmeppers) of opgehangen.²⁷ Hetzelfde gold voor valse, zieke, onder-presterende en 'overbodige' honden. Het overschot aan kittens en puppy's werd verdrongen. Door de Wet van 5 juni 1875, tot vaststelling van bepalingen bij het voorkomen van honds-dolheid (*Staatsblad*, nr. 110) werd een deel van de honden en katten vogelvrij verklaard.

334

Art. 1. Zodra zich bij een hond of eene kat verschijnselen van dolheid voordoen, of zoodra een dezer dieren door een dol of van dolheid verdacht dier gebeten is, behoort de eigenaar, houder of hoeder dien hond of die kat terstond af te maken of te doen afmaken, of vast te leggen en op te sluiten.

Art. 7. Honden of katten, die zonder opzigt rondlopende, zich op een vreemd erf bevinden, mogen straffeloos door of van wege den bewoner of bruiker worden gedood.

De Rijksveearts G.J. Hengeveld, docent aan de Rijksveeartsenijschool, schreef in een commentaar dat deze harde maatregelen noodzakelijk waren om het grote gevaar van besmetting van de voor de mens dodelijke ziekte in te dammen. Als dierenbeschermers hoopte hij dat het aantal zwerfhonden door de hondenbelasting kon worden beperkt, dat er snel asielen voor honden en katten zouden komen en dat de besmette dieren zonder kwelling door deskundige veeartsen zouden worden afgemaakt.²⁸

Naast het doden van met rabiës besmette honden, werden ook trekhonden die niet voldeden aan de wensen van de eigenaar afgemaakt. Vóór de mechanisatie werden hondenkarren veel gebruikt op het platteland in West-Europa, vooral op kleine bedrijven zonder paardenkracht. Zo ook in Nederland, waar de dierenbescherming het gebruik van trekhonden beschouwde als dierenmishandeling. Vanaf 1869 werd gepleit voor regels over het gebruik van de trekhond. Verwezen werd naar Engeland, waar in 1854 een ban op hondenkarren was uitgevaardigd. Frankrijk volgde dit voorbeeld in 1925, terwijl in Nederland (1910) en Tsjecho-Slowakije (1926) het gebruik van trekhonden in deze periode wettelijk werd geregeld. In België, waar tijdens de Eerste Wereldoorlog nog veel honden werden gebruikt

27 Arthur van Schendel, *Menschen en honden. De hond als metgezel van den mensch zooals schrijvers en dichters door alle eeuwen hem hebben gezien* (Amsterdam: Meulenhoff, 1947), 111-12, 157-63. Loslopende honden werden ook van straat geplukt om te worden gebruikt bij proeven om een vaccin tegen honds-dolheid te ontwikkelen.

28 G.J. Hengeveld, *Wenken over de honds-dolheid, in herinnering gebragt en vermeerderd, met toevoeging der wet van 5 Junij 1875 (Staatsblad No. 110)* ('s-Gravenhage: J. Brunt, 1875), 2-14.

om mitrailleurs te trekken, kwam de discussie over afschaffing van de hondenkar pas in 1926 op gang. Schmitz veronderstelt dat naast dierenwelzijn het bevorderen van de modernisering van de landbouw hierbij een rol speelde. In Nederland werd het gebruik van trekhonden in de Wet op de Dierenbescherming van 1961 verboden, in België was dit pas in 1975 het geval.²⁹

In discussies over de Trekhondenwet van 1910 en het gebruik van honden in het leger werden dierenartsen door de dierenbescherming ingeschakeld om wetenschappelijk aan te tonen dat de hond geen geschikt trekdiert zou zijn. Uiteindelijk werd een compromis gevonden; in de Trekhondenwet werd de grootte van de hond afgestemd op de te vervoeren last. Inspecteurs van de dierenbescherming gingen toezicht houden en bij overtreding van de wet konden veldwachters een proces-verbaal uitschrijven. Niet alleen op het platteland werden trekhonden gebruikt. In de steden gebeurde dat ook door melk-, petroleum- en schillenboeren. Als gevolg van de urbanisatie gingen stedelingen evenwel ook meer honden en katten louter als gezelschapsdier houden. Dat trok ook dierenartsen aan die stadspraktijken voor de behandeling van honden, katten en paarden openden. Daarbij liepen zij ook aan tegen het probleem van het euthanaseren van kleine huisdieren.

In samenwerking met de dierenbescherming werd door dierenartsen onderzoek verricht naar snelle en nagenoeg pijnloze manieren van doden van honden en katten. In 1894 maakte Van Esveld in het gezelschap van de voorzitter en de penningmeester van de NVDB een studiereis naar Brussel en Londen om de beste manier voor het afmaken van honden te bestuderen. In Engeland was al in 1824 een wet op de dierenbescherming aangenomen en in 1835 een wet tegen het mishandelen van honden. In België werd de eerste dierenbeschermingsvereniging in 1863 opgericht. In beide landen was inmiddels meer ervaring opgedaan met euthanasie van kleine huisdieren.³⁰ Beide heren bestudeerden het in Londen en Brussel gebruikte 'asphyxiatietoestel'. Dit verstikkingsapparaat bestond uit een afgesloten ijzeren kast waarin het dier werd geplaatst. Daarna werd er lichtgas (koolmonoxide en waterstof) in gepompt, waardoor het dier snel buiten kennis zou zijn en na een minuut gedood. Veel dierenasiels schaften dat toestel aan.³¹

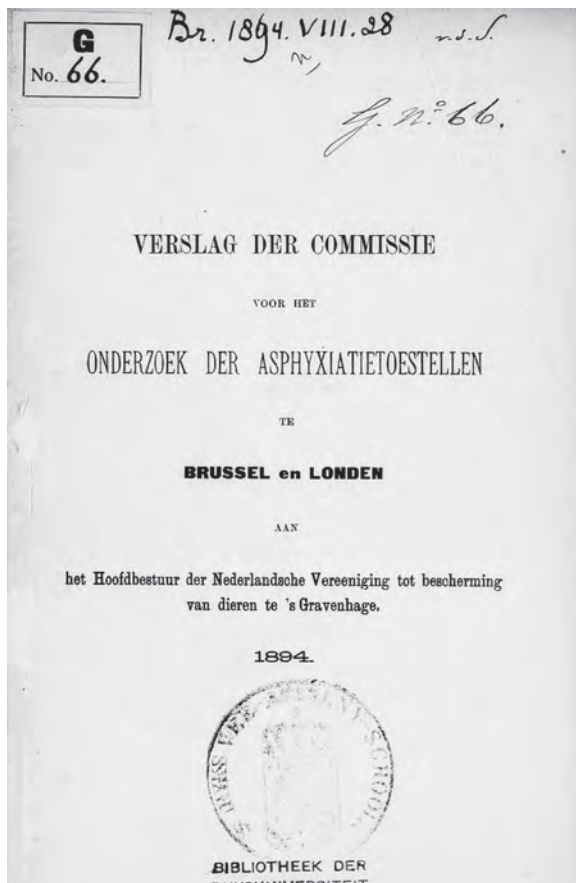
²⁹ Ad Rijnberk, 'Honden in Nederlandse krijgsmacht: mitrailleurtractie', *Argos* 47 (2012): 224-41; Serge Schmitz, 'The prohibition of dogcarts in Belgium. A hidden agricultural policy?', in *Integration through subordination. The politics of agricultural modernisation in industrial Europe*, red. Peter Mosey en Tony Varley (Turnhout: Brepols, 2013), 289-99.

³⁰ Karel Davids, *Dieren en Nederlanders*, 116-18; Luc Devriese, 'Een kleine geschiedenis van liefde voor dieren en dierenbescherming in Vlaanderen, in het bijzonder in de regio Gent', *Van Mensen en Dingen* 13, nr. 2 (2015): 20-59.

³¹ L.J. Quarles van Ufford en D.F. van Esveld, *Verslag der Commissie voor het onderzoek der asphyxiatie toestellen te Brussel en Londen en het Hoofdbestuur der Nederlandsche Vereniging tot bescherming van dieren te 's-Gravenhage* ('s-Gravenhage, 1894).

Afb. 2 Titelpagina van L.J. Quarles van Ufford en D.F. van Esveld, *Verslag der Commissie voor het onderzoek der asphyxiatie toestellen te Brussel en Londen aan het Hoofdbestuur der Nederlandsche Vereeniging tot bescherming van dieren te 's-Gravenhage* ('s-Gravenhage, 1894).

336

Uit fysiologisch onderzoek (oogreflex) bleek later dat de dieren niet direct bewusteloos raakten. Daarom verrichtte Jacob Roos (1887-1942), hoogleraar veterinaire fysiologie onderzoek naar het effect van elektrische stroom op de hersenen. Hij plaatste elektroden aan weerszijden op de kop van het dier en zette zo de hersenen korte tijd onder stroom. Uit fysiologische parameters (cornea reflex, ademhaling, hartslag, bloeddruk) bleek dat de dieren daardoor in een fractie van een seconde werden gedood. Deze methode werd na de Tweede Wereldoorlog in de veterinaire praktijk geïntroduceerd. Dat maakte de joodse dierenarts Roos niet meer mee. In maart 1940 rapporteerde hij op verzoek van de NVBD nog over het beste gasmengsel voor de verstikkingsapparaten.³² Kort daarna werd hij door de

³² J. Roos en A. Klarenbeek, 'Het dooden van huisdieren met gas', *Dierenbescherming* 21, nr. 3 (1940): 40.

Afb. 3 Foto van Jacob Roos (1887-1942). (*Collectie Diergeneeskunde van het Universiteitsmuseum Utrecht, UMD 4543*)

Duitse bezetter uit zijn functie ontheven en in oktober 1942 in Mauthausen om het leven gebracht.

Slachters hadden vanouds de reputatie vertegenwoordigers van een rauw beroep te zijn. Het slachten van dieren zou een onzedelijk en afstompend werk zijn en dierenmishandeling was inherent aan het beroep. Bij het routinematige doden van slachtdieren verdween het medelijden met het dier naar de achtergrond.³³ Dit gold ook voor de werkzaamheden op vilderijen. Kadavers van verschillende dieren werden buiten de stadswallen gedumpt bij de vilder die tevens zorgdroeg voor het doden van afgeleefde paarden. Alle bruikbare onderdelen van deze dieren werden benut, hun vlees werd gevoerd aan honden en varkens.³⁴ Aan het welzijn van slachtdieren werd tot het midden van de negentiende eeuw dan ook geen bijzondere aandacht geschonken. Slachters en vilders konden de aan hen toever-

³³ A. Semplonius, *Dierenmishandeling. Art. 254 en 455 W.v.S.* (Amsterdam, 1920), 12, 17-18.

³⁴ De vilderijen waren de voorlopers van de thermochemische fabrieken (destructoren) waar kadavers vanaf de jaren 1920 werden omgezet in diervoer. Zie: Anne-Marie T.M. Oudejans, *Animal rendering. De geschiedenis van de kadaververwerking (destructie)* (Groningen: Nobelman, 2017).

trouwde dieren naar eigen goeddunken behandelen. De consument bekommerde zich vooral om de kwaliteit van het vlees, tegenover het slachten was de houding veelal onverschillig.³⁵

338

Tegen het einde van de negentiende eeuw steeg in Nederland geleidelijk de levensstandaard als gevolg van een bescheiden economische groei. De vraag van de snel groeiende stedelijke bevolking naar dierlijke eiwitten, vooral vlees en melk, nam daardoor toe. Het slachten vond destijds plaats in tientallen kleine particuliere slachtplaatsen, verspreid over de steden. Deze veroorzaakten niet alleen veel overlast voor het milieu: de omstandigheden waren vaak onhygiënisch en door het ontbreken van adequaat overheidstoezicht deden zich calamiteiten met ondeugdelijk vlees voor, waarbij soms tientallen doden vielen. De overheid voelde zich genooddaakt de voedselkeuring beter te regelen, temeer omdat vanaf ca. 1880 de vleesvoorziening in de snelgroeiende steden veranderde in een grootschalig distributiesysteem met verplichte centralisatie van slachten en keuren. Dat gebeurde in openbare slachthuizen die in Rotterdam (1883), Amsterdam (1887), Roermond (1899), Groningen (1900), Nijmegen (1900), Maastricht (1901), Utrecht (1901) en Leiden (1903) werden opgericht. In de periode tot 1922, het jaar waarin de Vleeskeuringswet in Nederland van kracht werd, volgde de bouw van nog eens twaalf abattoirs in andere grotere steden.³⁶

Conform de wet uit 1922 kregen dierenartsen de wettelijk taak van het toezicht op het slachten en keuren. In de dagelijkse praktijk werden zij geconfronteerd met de vaak ruwe manier van het systematisch doden van grote aantallen slachtdieren, waar de dierenbescherming al decennialang tegen protesteerde. Dierenartsen en dierenbeschermers zetten zich daarna gezamenlijk in om methoden te ontwikkelen waarmee bij het doden van slachtdieren zo snel mogelijk bewustzijnsverlies optrad. Deze zogeheten bedwelming voorafgaand aan het verbloeden door de halssnede werd mogelijk gemaakt door schietmaskers en elektrocutie. Ook over het ritueel slachten, dat wil zeggen door de halssnede zonder voorafgaande bedwelming, werden in de Vleeskeuringswet maatregelen opgenomen om het dierenwelzijn te verbeteren. In die tijd betrof dat alleen de joods-rituele slachtwijze.³⁷ Vergeleken met Frankrijk (1876) en België (1891) was Nederland laat met de wettelijke invoering van verplicht slachten in slachthuizen en de regulering van bedwelmingsmethoden (1922), maar liep wel voor op Engeland.³⁸

35 Koolmees, *Symbolen van openbare hygiëne*, 230-31.

36 Ibidem, 150, 170.

37 Ibidem, 265-72.

38 Luc Devriese, 'Slachters, slagers, vlees- of beenhouwers en charcutiers. Een historisch-linguïstische verkenning', *Groniek* 206/7 (2015): 33-46; Peter A. Koolmees, 'Veterinary inspection and food hygiene in the twentieth century', in *Food, science, policy and regulation in the twentieth century. International and comparative perspectives*, red. D.F. Smith en J. Phillips (Londen: Routledge, 2000), 53-68; Paula Young Lee, 'Siting the slaughterhouse. From shed to factory', in *Meat, modernity and the rise of the slaughter-*

Afb. 4 D.F. van Esveld, *Het doden van slachtvee. Voordracht gehouden op het eerste Nationale Congres tegen het mishandelen van dieren op 14 mei 1898 te Haarlem* (Haarlem, 1898).

Het feit dat de veeteelt in Nederland omvangrijk was, evenals de export van vlees heeft geen invloed gehad op het tempo waarin dierenwelzijnswetgeving werd ingevoerd.

Naast het doden van kleine huisdieren vroeg de NVBD Van Esveld eveneens om advies over het doden van slachtdieren. Op 14 mei 1898 werd in Haarlem het eerste Nationale Congres tegen het Mishandelen van Dieren gehouden. Daar legde Van Esveld het publiek uit op welke verschillende manieren slachtdieren werden gedood. Ook in andere plaatsen gaf hij dergelijke voordrachten, die later werden gepubliceerd.³⁹ Onvermijdelijk raakte hij daardoor betrokken bij de vaak heftige discussies over slachtmethoden die destijds al werden gevoerd. De joods-

house, red. Paula Young Lee (Durham: University of New Hampshire Press, 2008), 46-69.

39 D.F. van Esveld, 'Het slachten en afmaken van dieren', *Androcles* 33 (1901): 97-101.

rituele slachtwijze door middel van de halssnede zonder voorafgaande bedwelming ondervond vanaf circa 1870 veel kritiek. Van Esveld memoreerde dat deze slachtwijze aanleiding had gegeven tot bittere strijd, waarmee zich 'vele onbevoegden' hadden bemoeid en dat deze bemoeienis in enkele streken een zuiver 'antisemitische karakter' had aangenomen. Hij vond deze slachtwijze acceptabel, mits aan de dierenmishandeling die vaak vooraf ging aan de halssnede een einde werd gemaakt en de dieren na een correct uitgevoerde halssnede bewusteloos bleven.

340

De polemieken hadden tot gevolg dat dierenartsen en fysiologen steeds meer onderzoek naar slachtmethoden uitvoerden. Vaak werd dat onderzoek financieel ondersteund door de dierenbescherming. In 1870 werd in *Androcles* al gepleit voor bedwelmd slachten met een schietmasker. Dit ter vervanging van de traditionele slachtmethoden: halssnede zonder voorafgaande bedwelming zowel bij rituele als reguliere slachtingen, bedwelming door kopslag met een voorhamer of bijl, nekslag waarbij het ruggenmerg werd verbrijzeld en de neksteek waarbij het ruggenmerg met een dolk werd doorgesneden. Al deze methoden leverden bezwaren op. Bij het niet zorgvuldig uitvoeren van de halssnede duurde het lang voordat het door uitbloeding in shock raakte en daarna het bewustzijn verloor. Bij de kop- en nekslag werd soms misgeslagen wat enorm veel pijn voor het dier opleverde. Door fysiologisch onderzoek kwam men erachter dat bij de neksteek de dieren niet bewusteloos maar verlamd raakten. Slachtmaskers en schietmasker die in de jaren 1870 in zwang kwamen betekenden een enorme verbetering. Met een hamer werd een pen op het kruispunt van oren en ogen in het voorhoofdsbeen geslagen waardoor het dier in een fractie van een seconde bewusteloos raakte. De pen werd later vervangen door een kogel die met een soort pistool in het hoofd werd geschoten. De NVBD bestelde verschillende typen schietmaskers in het buitenland en rapporteerde in *Androcles* over de testresultaten.⁴⁰ In opdracht van afdeling Leiden van de NVBD schreef dierenarts Daniel van Gruting een boekje waarin hij pleitte voor het verplicht gebruik van het schietmasker.⁴¹

Naast de invoering van schietmaskers bleef behoefte bestaan aan andere bedwelmingsmethoden, omdat de joodse religieuze autoriteiten bezwaren hadden tegen schietmaskers. Hierdoor werden dieren beschadigd (gewond), waardoor ze niet meer koosjer waren. Dierenbeschermingsbewegingen in verschillende landen schreven daarom prijsvragen uit voor methoden waarbij dit niet optrad. Een oplossing werd gevonden in het elektrisch bedwelmen van slachtdieren. Net als bij het elektrocuteren van kleine huisdieren raakten de slachtdieren in een fractie van een seconde bewusteloos. Tot in 1940 verrichtte ook Roos experimenten met

40 Koolmees, *Symbolen van openbare hygiëne*, 237-42; T.C. Winkler, 'Het slachten van run-dieren en paarden met het schietmasker', *Androcles* 12 (1880): 97-107.

41 D. van Gruting, *De halssnede en het schietmasker* (Leiden, 1902).

Afb. 5 Overzicht van bedwelmsmethoden in L. Baillet, *Traité de l'inspection des viandes de boucherie* (Parijs: Asselin, 1880): kopslag (p. 141); neksteek (p. 142); slachtmasker van Bruneau (p. 150); Joods-rituele slachtwijze (p. 151).

het elektrisch bedwelmen bij slachtdieren. Uiteindelijk accepteerde het opperrabbinat deze methode niet voor het koosjer slachten. Na de Tweede Wereldoorlog werd elektrisch bedwelmen vooral bij varkens toegepast.⁴²

Op basis van dat onderzoek en dankzij de propaganda van de dierenbeschermingsorganisaties werden tussen 1880 en 1922 nieuwe slachtmethoden met bedwelming voorafgaand aan de halssnede in Nederlandse openbare slachthuizen geïntroduceerd. Op initiatief van de dierenbeschermers en slachthuisdirecteuren werden voorschriften hierover vastgelegd in gemeentelijke verordeningen op het gebruik van openbare slachthuizen, in de Wet op de uitvoerkeuring van vlees van 1907 en in de Vleeskeuringswet van 1919. Daarin werd het bedwelmen van alle slachtdieren verplicht gesteld. Een uitzondering hierop bleef de halssnede bij de joods-rituele slachting, gebaseerd op het in de Grondwet gewaarborgde recht van godsdienstvrijheid.⁴³

⁴² Koolmees, *Symbolen van openbare hygiëne*, 242.

⁴³ Ibidem, 255-59.

Afb. 6 Titelpagina van D. Gruting,
De halssnede en het schietmasker
(Leiden, 1902).

342

De dierenbescherming zag verbetering van bedwelmingsmethoden als een belangrijke stap voorwaarts, maar bleef in het interbellum streven naar een algeheel verbod op ritueel slachten.⁴⁴ In 1936 werden de krachten van alle dierenbeschermingsbewegingen in Nederland gebundeld om tot een gezamenlijk ontwerp-dierenwet te komen. Dit naar het voorbeeld van een soortgelijke wet die in Noorwegen in werking was getreden. Het Nederlandse wetsontwerp zou geen verbod op dierproeven of op de joods-rituele slachtwijze moeten omvatten, omdat dat bij voorbaat onhaalbaar werd geacht. Tijdens de crisisjaren stelde de regering vanuit bezuinigingsoverwegingen andere prioriteiten en kwam het niet tot een algemene wet op de dierenbescherming. Na mei 1940 leek het tij te keren en vestigden de dierenbeschermers hun hoop op een algemene dierenwet opgelegd door de Duitse bezetter. Het hoofdbestuur van de NVBD wilde echter geen gebruik maken van de 'smartelijke omstandigheden' om bij de bezetter op wetgeving aan te dringen. Dat hoefde ook niet, op 31 juli 1940 werd de Joods-rituele slachtwijze verboden.⁴⁵

⁴⁴ 'Ritueel slachten', *Dierenbescherming* 15 (1934): 68-69.

⁴⁵ Karel Davids, *Dieren en Nederlanders*, 147-48.

Dierenbeschermers en dierenartsen die de Nazi-ideologie omarmden waren minder terughoudend. In de aanloop naar de Tweede Wereldoorlog hielden de tegenstanders van ritueel slachten hun anti-Joodse sentiment nog in, maar in de eerste oorlogsjaren kreeg het debat een openlijk antisemitisch karakter. Groot voorbeeld voor de Duitsgezinde dierenbeschermers was de *Gesetz über das Schlachten von Tieren* van 21 april 1933, waarin de joods-rituele slachtwijze werd verboden. W.H. Boomgaard schreef in 1941 een brochure waarin hij stelde dat de rituele slacht door de joden hetzelfde was als het doodmartelen van een dier. Hij dankte de Führer en Seyss-Inquart voor het invoeren van het verbod op de joodse dierenmarteling.⁴⁶ Van dierenarts G.A.M. de Monyé, een fanatieke Nazi, werd in 1942 een boekje over het joodse slachten gepubliceerd. Daarin stelde hij dat deze slachtwijze paste bij de neiging tot het plengen van bloedoffers die de joden zouden hebben, inclusief de besnijdenis van jongetjes.⁴⁷ Overigens werd de 'Joodse bloedcultuur' door de Nazi's niet alleen geassocieerd met ritueel slachten: het zouden vooral Joodse wetenschappers zijn die zich bezighielden met 'het martelen' van proefdieren.⁴⁸ Maar daarmee zijn we beland bij de Nazi-ideologie van Untermenschen en Germaanse Übertiere, een apart en inktzwart hoofdstuk in de geschiedenis van de relatie tussen mensen en dieren.⁴⁹

Het doden van dieren maakt een ongemakkelijk onderdeel uit van onze relatie met dieren. Het houden van dieren in onze omgeving voor diverse doeleinden brengt onvermijdelijk met zich mee dat de meeste dieren vroeg of laat gedood worden. Dat geeft een onbehaaglijk gevoel en versterkt de neiging om ervan weg te kijken. In het verleden was dat niet anders, maar de overtuiging dat de mens boven aan de schepping stond en dieren – weliswaar met het nodige respect – door de mens

46 W.H. Boomgaard, *Tegen ritueel slachten* (Soest, 1941).

47 G.A.M. de Monyé, *Het joodsche slachten. De achtergrond van bloedige Joodsche gebruiken* (Amsterdam: Volksche Uitgeverij Westland, 1942).

48 Amanda Kluvel, 'De gretigheid van het afwijzen van de koosjere slacht', *de Volkskrant*, 19 april 2011, <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/de-gretigheid-van-het-afwijzen-van-de-koosjere-slacht-b5ado6ba>; Koolmees, *Symbolen van openbare hygiëne*, 252-57.

49 Honderdduizenden Duitse en uit de bezette landen gevorderde paarden (uit Nederland 40.000) sneuvelden op de slagvelden. Duizenden honden en katten werden slachtoffer van het oorlogsgeweld, werden afgemaakt vanwege een gebrek aan diervoer, of werden door de hongerende bevolking geconsumeerd. Daarnaast werden duizenden honden en katten van afgevoerde joden afgemaakt. In het septembernummer 1944 van *Dierenbescherming* werd aangedrongen op een pijnloze dood voor deze huisdieren. Dat bericht ging gepaard met een afbeelding van een verstikkingskist met gebruiksaanwijzing. Zie Paul Arnoldussen, *Poes in verdrukking en verzet, 1940-1945* (Amsterdam: De Leeuwenberg, 2013), 21, 36-37, 51-52, 73-74; N.R. DiNardo and A. Bay, 'Horse-drawn transport in the German Army', *Journal of Contemporary History* 23 (1988): 129-42; Mieke Roscher, 'Veterinary medicine and animal welfare discourses in the Third Reich', *Food Ethics* 1, nr. 3 (2018): 235-45, <https://doi.org/10.1007/s41055-017-0022-4>.

gebruikt konden worden, leidde tot weinig protest tegen het alledaagse doden van dieren. Mede onder invloed van urbanisatie, industrialisatie, welvaart en secularisatie trad in de lange negentiende geleidelijk een mentaliteitsverandering op in de mens-dier relatie. Werden als gevolg van religie en de cartesische filosofie de verschillen tussen mens en dier eeuwenlang benadrukt, het Darwinisme maakte duidelijk dat er juist heel veel overeenkomsten zijn. Het vermenschelijken van het dier werd vooral uitgedragen door de opkomende dierenbescherming. Een logische consequentie van het antropomorfisme is dat er pleidooien kwamen voor het doden van dieren op een humane manier. De samenwerking tussen dierenbeschermers, dierenartsen en fysiologen leidde rond 1910 tot diervriendelijker dodingsmethoden van slachtdieren, proefdieren en kleine huisdieren die wettelijk werden vastgelegd.

Het maatschappelijk en wetenschappelijk debat over het doden van (slacht) dieren laat in de hier bestudeerde periode ook een opmerkelijke continuïteit zien. Het voortschrijdende proces van antropomorfisme vroeg vanaf de laatste decennia van de twintigste eeuw om steeds meer wetenschappelijk onderzoek naar cognitie bij dieren en of en hoe de verschillende dieren pijn ervaren. Ook de politiek vroeg hierom om op basis van wetenschappelijke kennis beleid te kunnen voeren, los van de vaak ongenueanceerde emotionele discussies. Uit actueel onderzoek blijkt dat verschillende diersoorten emoties en empathie kunnen vertonen en vormen van bewustzijn bezitten.⁵⁰ Naar aanleiding daarvan stelden wetenschappers in 2012 de verklaring van Cambridge op waarin een zekere mate van bewustzijn bij verschillende dieren wordt erkend. Drie jaar eerder werd in het EU-verdrag van Lissabon vastgelegd dat dieren *sentient beings* zijn en dat de lidstaten daarom hun beleid moeten baseren op een respectvolle behandeling van dieren. Dierenbeschermers gingen vanaf circa 1860 dieren ook al steeds meer als gevoelige wezens beschouwen en stelden daarom de destijds gebruikelijke dodingsmethoden ter discussie. Zij stimuleerden wetenschappelijk onderzoek om op basis daarvan de in hun ogen bestaande wantoestanden te verbieden. Zo werd uit fysiologische onderzoek duidelijk dat bij de neksteek de slachtdieren niet bewusteloos, maar alleen verlamd raakten. In 1922 werd de neksteek als onnodig dierenleed verboden.

De erkenning van cognitie bij dieren vormt tegenwoordig opnieuw een aanleiding voor onderzoek naar dodingsmethoden, waarbij stress door omgevingsfactoren in kaart kan worden gebracht en door het meten van hersenactiviteit de exacte tijd van het intreden van bewusteloosheid na het bedwelmen kan worden vastgesteld.⁵¹ Helaas wordt de politieke besluitvorming op basis van dit soort we-

50 R. van den Bos, B.B. Houx en B.M. Spruijt, 'Cognition and emotion in concert in human and nonhuman animals', in *The cognitive animal. Empirical and theoretical perspectives on animal cognition*, red. Marc Bekoff, Colin Allen en Gordon M. Burghardt (Cambridge, MA: MIT Press, 2002), 98-104.

51 Temple Grandin, 'Making slaughterhouses more humane for cattle, pigs, and sheep', *Annual Review of Animal Biosciences* 1 (2013): 491-512; M.T.W. Verhoeven, *Assessing un-*

tenschappelijke kennis tegenwoordig net als in de lange negentiende eeuw vertroebeld door discriminatie op basis van religie of etniciteit – destijds vooral anti-semitisme en nu anti-islamsentimenten.⁵² Dat neemt niet weg dat kennis over de geschiedenis van het denken over mens en dier ons kan helpen onze houding tegenover dieren voor de toekomst te bepalen.

BIBLIOGRAFIE

- Arnoldussen, Paul. *Poes in verdrukking en verzet, 1940-1945*. Amsterdam: De Leeuwenberg, 2013.
- Berg, Floris van den. 'De prioriteit van morele toetsing. Over onverdoofd slachten, jongensbesnijdenis en intensieve veehouderij'. In *Bij de beesten af! Over dierenrecht en onrecht*, red. Bastiaan Rijpkema en Machteld Zee, 25-46, Amsterdam: Bert Bakker, 2013.
- Bordes, E.C. de. *Dieren in het geding. Een juridisch-historische analyse van het verbod op dieren mishandeling*. Den Haag: Sdu, 2010.
- Bos, R. van den, B.B. Houx en B.M. Spruijt. 'Cognition and emotion in concert in human and nonhuman animals'. In *The cognitive animal. Empirical and theoretical perspectives on animal cognition*, red. Marc Bekoff, Colin Allen en Gordon M. Burghardt, 98-104, Cambridge, MA: MIT Press, 2002.
- Braaksma, R.E. '“Men zal ons niet van overdreven sentimentaliteit kunnen beschuldigen”. Over de rol van de dierenarts bij de oprichting en ontwikkeling van de Nederlandse Dierenbescherming in de periode 1864-1964'. *Argos* 49 (2013): 294-304.
- Buscemi, Francesco. 'From killing cows to culturing meat'. *British Food Journal* 116 (2014): 952-64.
- . *From body fuel to universal poison. Cultural history of meat, 1900-the present*. Cham: Springer, 2018.
- Cliteur, Paul. *Darwin, dier en recht*. Amsterdam: Boon, 2001.
- Dauids, C.A. 'Aristocraten en juristen, financiers en feministen. Het beschavingsoffensief van de dierenbeschermers in Nederland voor de Eerste Wereldoorlog'. *Volkskundig Bulletin* 13 (1987): 157-200.
- . *Dieren en Nederlanders. Zeven eeuwen lief en leed*. Utrecht: Matrijs, 1989.
- . 'Dieren en geschiedenis. Benaderingen, bronnen, problemen'. *Groniek* 126 (1994): 8-19.
- Deen, Rosa. 'Van “dierbeeld” naar dieren van vlees en bloed. Een perspectiefverandering betreffende dieren binnen de geschiedschrijving'. *Groniek* 206/7 (2015): 7-20.
- DeMello, Margo. *Animals and Society. An introduction to human-animal studies*. New York: Columbia University Press, 2012.
- Devriese, Luc. 'Een kleine geschiedenis van liefde voor dieren en dierenbescherming in Vlaanderen, in het bijzonder in de regio Gent'. *Van Mensen en Dingen* 13, nr. 2 (2015): 20-59.
- . 'Slachters, slagers, vlees- of beenhouwers en charcutiers. Een historisch-linguïstische verkenning'. *Groniek* 206/7 (2015): 33-46.
- DiNardo, N.R., en A. Bay. 'Horse-drawn transport in the German Army'. *Journal of Contemporary History* 23 (1988): 129-42.
- Dobbe, J., B. Timmerman en N. Witte. *Dierenbescherming op de drempel van een nieuwe eeuw: 135 jaar Nederlandse Vereniging tot Bescherming van Dieren*. Den Haag: Nederlandse Vereniging tot Bescherming van Dieren, 1999.

consciousness in livestock at slaughter (Wageningen: Wageningen University, 2016).

⁵² Kluvel, 'De gretigheid'. Hierin laat Kluvel ook zien hoe de resultaten van wetenschappelijk onderzoek worden gemanipuleerd.

- Elias, Norbert. *Het civilisatieproces. Sociogenetische en psychologische onderzoeken*, vert. Willem Kranendonk. 2 delen. Utrecht: Spectrum, 1982.
- Franko, Henrico N. 'Animal experiments in biomedical research. A historical perspective'. *Animals* 3, nr. 3 (2013): 238-73.
- Fudge, Erica. 'Two ethics. Killing animals in the past and present'. In *Killing animals*, red. The Animals Study Group, 99-119. Urbana: University of Illinois Press, 2006.
- Grandin, Temple. 'Making slaughterhouses more humane for cattle, pigs, and sheep'. *Annual Review of Animal Biosciences* 1 (2013): 491-512.
- Herzog, Harold. 'Darwinism and the study of human-animal interactions'. *Society & Animals* 10 (2002): 361-67.
- Huisman, Frank, en Henk te Velde. 'Op zoek naar nieuwe vormen in wetenschap en politiek. De medische kleine geloven'. *De Negentiende Eeuw* 25, nr. 3 (2001): 126-36.
- Koolmees, Peter A. 'Dirk Frederik van Esveld. De maatschappelijke betekenis van een veelzijdige veterinaire'. In *Beroep op de wetenschap. Utrechtse geleerden tussen universiteit en samenleving, 1850-1940*, red. L.J. Dorsman, 121-35. Utrecht: Matrijs, 1999.
- . *Symbolen van openbare hygiëne. Gemeentelijke slachthuizen in Nederland, 1795-1940*. Rotterdam: Erasmus Publishing, 1997.
- . 'Veterinary inspection and food hygiene in the twentieth century'. In *Food, science, policy and regulation in the twentieth century. International and comparative perspectives*, red. D.F. Smith and J. Phillips, 53-68. Londen: Routledge, 2000.
- Kluvel, Amanda. *Mensendier, verbonden sinds de zesde dag. Cultuurgeschiedenis van een wonderlijke relatie*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 2009.
- . 'De gretigheid van het afwijzen van de koosjere slacht'. *De Volkskrant*, 19 april 2011. <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/de-gretigheid-van-het-afwijzen-van-de-koosjere-slacht-b5ado6ba>.
- Leroy, Frédéric en Istvan Praet. 'Animal killing and postdomestic meat production', *Journal of Agriculture and Environmental Ethics* 30 (2017): 67-86.
- McNeill, W.H. *Plagues and peoples*. New York: Anchor, 1976.
- Mennell, S. *All manners of food. Eating and taste in England and France from the Middle Ages to the present*. Champaign: University of Illinois Press, 1985.
- Molle, Leen van. 'Een geschiedenis van mensen en (andere) dieren'. *Tijdschrift voor Geschiedenis* 125, nr. 4 (2012): 464-75.
- Oudejans, Anne-Marie T.M. *Animal rendering. De geschiedenis van de kadaververwerking (destructie)*. Groningen: Nobelman, 2017.
- Rijnberk, Ad. 'Honden in Nederlandse krijgsmacht: mitrailleurtractie'. *Argos* 47 (2012): 224-41.
- Ritvo, Harriet. 'History and animal studies'. *Society & Animals* 10 (2002): 404-5.
- Roscher, Mieke. 'Veterinary medicine and animal welfare discourses in the Third Reich'. *Food Ethics* 1, nr. 3 (2018): 235-45. <https://doi.org/10.1007/s41055-017-0022-4>.
- Rupke, N., red. *Vivisection in historical perspective*. Londen: Croom Helm, 1987.
- Schmitz, Serge. 'The prohibition of dogcarts in Belgium. A hidden agricultural policy?' In *Integration through subordination. The politics of agricultural modernisation in industrial Europe*, red. Peter Mosey en Tony Varley, 289-99. Turnhout: Brepols, 2013.
- Serpell, James. *In the company of animals. A study of human-animal relationships*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- Singer, Peter. *Animal liberation. A new ethics for our treatment of animals*. New York: Random House, 1975.
- Spruijt, B.M. 'Het doden van dieren: enkele omtrekkende bewegingen'. In *Het doden van dieren. Maatschappelijke en ethische aspecten*, red. P.A. Koolmees, J.M. Swabe en L.J.E. Rutgers, 19-22. Wageningen: Wageningen Academic Publishers, 2003.
- Thomas, K. *Man and the natural world. Changing attitudes in England, 1500-1800*. Londen: Penguin, 1983.
- Verdonk, Dirk Jan. 'Het dier is dood, leve de dieren. Het dierenrechtendebat vanaf de jaren 1970'. *Tijdschrift voor Geschiedenis* 125 (2012): 553-66.
- Verhoeven, M.T.W. *Assessing unconsciousness in livestock at slaughter*. Wageningen: Wageningen University, 2016.

Vialles, Noëlie. *Animal to edible*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

Young Lee, Paula. 'Siting the slaughterhouse. From shed to factory'. In *Meat, modernity and the rise of the slaughterhouse*, red. Paula Young Lee, 46-69. Durham: University of New Hampshire Press, 2008.

Peter Koolmees studeerde geschiedenis aan de Universiteit Utrecht. In 1997 promoveerde hij op een onderzoek naar de geschiedenis van de vleesvoorziening. Hij is senior docent-onderzoeker bij de Divisie Veterinaire Volksgezondheid van het Institute for Risk Assessment Sciences, faculteit Diergeneeskunde, uu. Daarnaast is hij sinds 2006 deeltijdhoogleraar 'Diergeneeskunde in historische en maatschappelijke context' aan dezelfde faculteit. Hij is tevens lid van het Descartes Centre voor wetenschapsgeschiedenis en wetenschapsfilosofie van de uu.